

Никола Църцаров

Колко народа покръства Борис

Периодът на християнизация на България е разглеждан като един от най-значимите в българската средновековна история. Според почти всички изследователи на тази тема, българското общество било разделено на “славяни и прабългари, обособени и по религиозен признак”.

Разглеждайки етногенезиса на българите, редица историци прокарват идеята за малкото тюркоезични (напоследък ираноезични) българи, разположени в североизточна България, и морето от славяни. Според известния археолог Рашо Рашев *“племето българи е съставка от три етно-езикови групи – иранска, угорска и тюркска”*¹. Веселин Бешевлиев изказва предположението:

*“Българите са били може би обединение от различни тюркски племена, които са възприели името на управляващото племе, както това често се е случвало с други тюркски или сродни племена в огромната централна Азия и както е случаят с днешното название българи, което българските славяни са наследили от управляващото ги някога тюркоезично племе”*².

Бележитият български филолог Стефан Младенов направо извежда етнонима “българи” от турско-татарската дума “буламач” (bulgamak)³. Според него “bulgar” означава “мелез”.

След като вече приемат за сигурно наличието на поне два отделни етноса в рамките на “славянобългарската държава”, изследователите започват да си измислят несъществуващи религии (тангризъм) и титли (хан), безсмислени термини (прабългари) и др. Водят се спорове дали славяните били подчинени от прабългарите или били съюзници. Изказват се различни становища по въпроса дали славяните са били по развити от прабългарите, или обратното.

Видният проф. д-р Георги Бакалов е на мнение, че *“да се отстоява и в бъдеще тезата за еднаквия стадий на културно-историческо развитие на славяни и българи в мига на историческата им среща през втората половина на VII век е просто несъстоятелно”*⁴. Именити историци пишат книги с гръмки заглавия от типа “Българите - цивилизатори на славянския свят”⁵.

Акад. Димитър Ангелов смята, че *“до покръстването през 865 г. славяни и прабългари, макар и да се били значително сближили помежду си, все пак се отличавали едни от други поради различията в религиозните си разбирания и свързаните с тях обреди, обичаи и традиции.”*⁶ Много наши историци, разглеждайки този въпрос, говорят за нуждата от “културна консолидация, която по естествен път да заличи различията между двата етноса”. Смята се, че *“докъм края на IX в. се запазва относително самостоятелното развитие на славяни и прабългари”*⁷.

Накратко – в българската историография е здраво вкоренено схващането, че по време на покръстването в България са живели два отделни етноса – славяни и (пра)българи.

Тези твърдения изглеждат странни, когато се сравнят с писмените сведения от този период. Всички те говорят за един народ на територията на България. Ще се спра първо на домашните извори, които са най-важни за разглеждания проблем.

По-важни домашни писмени извори за покръстването

1. Старобългарски разказ за покръстването⁸

Този паметник е много ценен, тъй като е от малкото, които представят българската версия за покръстването. Започва така:

Как и по какъв начин българите станаха християни, ще бъде разказано накратко тук.

2. Чудото на св. Георги с българина⁹

Старобългарският разказ е написан през X в. и ни дава ценна информация за покръстването. Авторът казва:

Аз съм от новопокръстения български народ, когото Бог просвети със свето кръщение през тия години чрез своя избраник, княз Борис, наречен в светото кръщение Михаил.

3. Синодика на цар Борил¹⁰

Начало на българските царе: на Бориса, първия български цар, наречен в своето кръщение Михаил, който приведе българския род към благоразумие чрез своето кръщение, вечна памет.

В домашните извори се говори за покръстване само на един народ.

По-важни чужди писмени извори за покръстването

1. Отговорите на папа Николай I до запитванията на българите¹¹

Един от най-интересните чужди извори за българската история през IX в. Писан е от папския секретар Анастасий Библиотекар по заръка на папа Николай I. Те всъщност са 106 отговора на 115-те въпроса, зададени от новопокръстения княз на българите Борис I. Самите отговори повтарят въпросите, така че разбираме какво е искал да узнае Борис.

17. И тъй, разправяйки как сте възприели по Божия милост християнската вяра и как сте накарали да се покръсти целия ви народ...

Акад. Димитър Ангелов пише по въпроса следното:

“Никъде в своите ‘Отговори’ папа Николай не говори отделно за ‘славяни’ и ‘п्राбългари’ като носители на верски и битови особености, но винаги като че ли има пред вид едно единно по характера на своята материална и духовна култура население.”¹²

2. Писмо на патриарх Фотий до княз Борис I¹³

Патриарх Фотий е сред най-видните византийски енциклопедисти през IX в., изключително ерудиран човек. Един от инициаторите за покръстването на българите. Пише следното в писмото си до Борис:

Но дано Бог, Който те е украсил с тия подвизи и те подкрепя досега в тях, да те поддържа и съхранява до края на живота ти в същите и по-големи добродетели, за да бъдеш и за управлявания от богохранимата ти власт народ добър и незабравим пример за поука, на всички други народи повод за спасение, обръщение и избавление, а за нас, смирените, вечна похвала.

3. Окръжно послание на Фотий от 867г.¹⁴

За българите пише следното:

Но и българите, народ варварски и христоненавистен...

*Нямаше още две години, откак **тоя народ** беше захванал да почита християнската вяра...*

4. Латинезични извори, в които се откриват данни за процеса на християнизация
Това са Бертински и Фулденски анали, хрониките на Регино и Анастасий Библиотекар¹⁵
и др. Както българските, така и византийските говорят за покръстване на един народ.

Археологически паметници за покръстването

1. Каменен надпис от село Балши¹⁶

Надписът е изсечен върху колона, намерена близо до албанското село Балши по време на Първата световна война, докато австрийски войници правели окопи.

Текстът гласи:

...[покръсти се от Бога владетелят на българите] Борис, преименуван Михаил, с дадения нему народ в годината 6347 [866]

Надписът е поставен за да съобщи “за преминаването и приобщаването на народа към Христа”, както разбираме от глава 9 на “Кратко житие на св. Климент Охридски”, написано от Димитър Хоматиан¹⁷. В този изключително ценен археологически паметник, поставен по нареждане на самия Борис, се говори за покръстване само на един народ. Това отбелязва и Петър Ангелов¹⁸.

2. Латински надпис, намерен в Преслав¹⁹

*През понтификата на блаженопаметния папа Николай I в десетата година, в името на всемогъщия Борис е осветена тази черква в присъствието на **княза на българите** Борис с целия му клир и народ.*

3. Печат на княз Борис I²⁰ :

Лице: Богородице, помагай на Михаил, владетел на България
Опако: Господи, помагай на Михаил, владетел на България

4. Печат на Георги монах и синкел български – олово, последна четвърт на IX в.²¹

Открит в м. Селище. Надписът гласи:
Георгу чрънцю и сункелу блъгарск[ому]

5. Печат на Георги, архиепископ на България

Има ли разлика между “словене” и “българе” ?

Известно е, че в най-важните старобългарски сведения за покръстването и създаването на глаголицата и кирилицата често се говори за “словене”. По-долу ще покажа, че през IX в. и след това под “словене” не се разбира нещо отделно от “българе”. Всъщност българите са възприемани като един от славянските народи чак до края на XVIII в., когато немските учени Шльоцер²², Тунман²³ и Енгел²⁴ изказват предположение, че българите са от турски или татарски произход. През XVIII в. Паисий пише в “История словеноболгарская” следното:

*От всего словенского народа наи-славни били болгари, прво се они царове нарекли, прво они патриарха имели, прво се они крстили, наи-боле земля они освоили. Тако от свего народа славенкаго наи-силни и чесни били и први свети славенски от болгарски род и язык просиял, како за то по реду све в сию историю написах.*²⁵

Разглеждайки въпроса за наличието или липсата на разлика между “българе” и “словене”, важно е да се имат предвид думите, означаващи “народ” в старобългарските текстове. На първо място е “язык”. Тази дума се използва със значение и на “народ”, и на “език”. Най-ясен пример за това е “Краткото житие на Кирил”, където пише:

*След това отиде на р. Брегалница и там намери няколко от славянските народи (языка) покръстени, а които намери непокръстени, той ги кръсти и обърна към православната вяра и им написа книги на славянски език (словенским языком)*²⁶.

Това двойно значение на думата „язык” безспорно доказва, че щом тези, които пишат на славянски език, се самоопределят като представители на българския народ, то те автоматично слагат знак за равенство между българския и славянския народ/език.

Чудесен пример е Йоан Владислав, който твърди, че е **родом българин** (вж. по-долу).

Тук ще изброя други примери за липсата на дистинкция между “българско” и “славянско” в писмените извори:

1. Посоченият и по-горе старобългарски разказ “Чудо на св. Георги с българина”. Главният герой казва, че е от “новопокръстения български народ”.

2. Пространното житие на Климент Охридски, съставено от неизвестен негов ученик след 916г. и дошло до нас в разширена гръцка редакция. Съставителят на това житие назовава себе си и своите сънародници с името “българи” (Βούλγαροι), а езика, на който те говорели и пишели, като език на българите (γλώσση Βουλγάρων). Освен това Климент е наречен “български светилник”²⁷.

3. Известната служба в памет на Йоан Рилски, съставена наскоро след неговата смърт, т.е. след 946 г. Там той е наречен “съгражданин” на българите (Българом съгражданине).²⁸

4. В “Беседата на презвитер Козма против богомилите” четем, че поп Богомил проповядвал в “българската земя”.²⁹

5. В “Български апокрифен летопис” авторът твърди, че първият български цар се наричал **Слав**³⁰.

6. Известно е, че Константин-Кирил Философ измислил славянската азбука. Само че в “Разумник”, старобългарски апокриф, широко разпространен сред книжовните българи, пише следното:

*Кой изнамери българската книга? Кирил Философ.*³¹

7. По времето на цар Симеон е съставено едно летописно произведение, озаглавено “Историкии”. Авторът е Константин Преславски. Тази хроника е написана въз основа на византийски извори и затова авторът не се е спрял подробно на събитията от нашата история. Все пак той с гордост е написал за император Никифор, че е убит в България.³²

8. В приписката си към старобългарския превод на “Словата на Атанасий Александрийски против арианите” Тодор Доксов нарича Симеон „княза нашего блъгарьска”. Борис също е наречен „княз блъгарскы”. Добавя също, че той покръстил българите. Освен това Тодор Доксов твърди, че преводът на Константин Преславски бил от гръцки на **славянски**³³.

9. В пролога към превода на византийското съчинение “Богословие” (“Небеса”) преводачът Йоан Екзарх се нарича “ексархомъ блъгарскомъ”. В същия пролог писателят възхвалява светия Константин, който начертал “букви за славянските книги”.³⁴

10. В “Солунската легенда” за живота на Кирил категорично е поставен знак за равенство между българи и славяни – “иди сред славянските народи, наречени българи”.³⁵

11. В Наумовото житие от първата половина на Х в. се говори за “българска земя” и за “българи” и същевременно за “славянския народ на Девол”³⁶.

12. В “Кратко Кирилово житие” четем, че Кирил е „родом сын Блъгаринь”.³⁷

13. В служба на Кирил в Скопски миней четем – „и книгами блъгарскыми проиде и до Рима же дошедь”.³⁸

14. В служба на Иван Рилски от XIII в. се казва, че Климент и Наум са пишели на български и че Иван Рилски бил българин родом³⁹.

15. Византийските извори от IX в. и след това говорят само за българи на територията на България. Примерите от IX в. са много – хрониката на Георги Монах, житието на Петър Патрикий, житието на Николай Студит, анонимна хроника, съставена между 848-886, “Клеторологион” на Филотей, съчиненията на цариградския патриарх Фотий⁴⁰ и др.

16. Ценни източници са и западните летописи, споменаващи българи през IX в. – т.нар. “Универсална хроника”, “Делата на Неаполските летописи”, “Кратки лаурисенски летописи”, “Ситийски летописи”, описанието на т.нар. “Баварски географ”, “Животоопис на Карл Велики” от Айнхард, “Фулденски летописи”, “Животоопис на Людовик”, “Ведастинска хроника”, стихове от Валафрид Страбон, Писмо на Лотар II до папа Адриан, Коментара към евангелието на Христиан Друтмар, Писмата на папа Йоан VIII, Животоописание на папа Адриан II от Анастасий Библиотекар, “Бертински летописи”, Хроника на Регинон и др.⁴¹

В тях също се говори само за един народ (bulgarorum gens, bulgarorum nation, populus bulgarorum), на което обръща внимание и Димитър Ангелов⁴².

17. До нас е достигнало едно съчинение на арабския писател Абу Обеид Ал Бекри. То съдържа разказ на евреина Ибрахим Ибн Якуба, който през 965г. имал възможност да се срещне и разговаря с пратеници на българския цар. Те му заявили, че били българи (ал блакарин) и че са превели евангелието на славянски език⁴³.

18. Арабските автори често смятат “българи” за равнозначно на “славяни” (сакалиба/саклаби). Ето някои примери:

- Ал Табари, живял към края на IX в., съобщава, че през 897 г. “славяните нападнали ромеите в голямо количество и избили много от тях”⁴⁴. Става дума за поражението, нанесено от войските на Симеон на византийците в битката при Българофигон.

- Ибн Фадлан през 922 г. посещава т.нар. “Волжка България”. Видяното и чуто от той описва в книгата си “Трактат” (“Рисала”)⁴⁵. Това е може би най-ценният и същевременно първият достигнал до нас писмен източник за волжките българи. Ибн Фадлан е един от пратениците, изпратени от Багдад по искане на българския владетел Алмус, за да укрепят неотдавна приетия ислям. За него “славяни” и “българи” са взаимозаменяеми понятия. Понякога нарича владетеля Алмус “цар на българите”, а друг път - “цар на славяните”.

- Прочутият арабски историк, географ и компилатор Шейх Имам Шихаб ад-Дин Абу ‘Абдулах Якут б. ‘Абдулах ал-Хамауи ар-Руми ал-Багдади (ок. 1179 – 1229) казва за столицата на Волжка България следното:

*Булгар – град на славяните, разположен на север*⁴⁶.

Родът на Борис

Българските историци са почти единодушни, че Борис е наследник на предишните български владетели Крум, Омуртаг, Маламир и Пресиан. За това свидетелства и византийският автор от X в. Йосиф Генезий⁴⁷. Същевременно се приема, че те не са от славянски произход. Това е твърде спорно, ако се вземат предвид изворите по въпроса. Имената на синовете на Омуртаг са безспорно славянски - **Енравота-Воин**, **Звиница** и **Маламир**. Съобщава ни ги Теофилакт Охридски в “Мъченичеството на 15-те тивериопулски мъченици”⁴⁸. Имената на Маламир и синът му **Пресиан** са засвидетелствани и в каменни надписи на гръцки език. Пресиан се титулува “от Бога владетел на многото българи” ([То]ν πολὸν Βουλγαρον [ο] εκ θεου αρχον)⁴⁹, а не на “българи и славяни”. За сравнение можем да вземем писмата на Калоян до папа Инокентий III, където на някои места той се титулува “господар на българите и власите”⁵⁰.

Самото име на **Борис**, което някои лингвисти извеждат от тюркското *bjori*, алтайското *bars* или от монголското *bogoris*, се среща във формата **Борислав**. Интересен е фактът, че Борис се среща като име в двусъставни тракийски имена. Известни са ни тракийските имена Мукаборис⁵¹, Мукабур⁵², Мукабурис⁵³. Съставени са от две части – Мука и Борис. Името „Мука” се среща самостоятелно във формите Мукас, Мукос, Мука и т.н.⁵⁴ „Борис” се среща самостоятелно в надписи от Беотия⁵⁵ и Халкидике⁵⁶ във формата Βοῦρις (надписът от Халкидике е датиран към втората половина на I-ви век сл. Хр.) На надписи от остров Тера и от Ормелеис (дн. Tefenni в Турция) е изписано името Βορίσκο.⁵⁷

Споменатият вече арабски пътешественик Ибн Фадлан в уводната част на неговата книга, написана около 922 г., изброява посланиците на арабския султан, изпратени във Волжка България. Единият от тях е **Барис ас-Саклаби** – Борис славянина⁵⁸.

Един от синовете на Борис пък се казва **Владимир**.

Както е известно, славянският език е възприет за официален на всички държавни равнища. Дали това би било толкова лесно, ако беше чужд за управляващата прослойка?

Всъщност фактите сочат тъкмо обратното – роднините на Борис са владеели перфектно славянския език. Една приписка към Чивидалското евангелие (V-VI в.), направена през 867 г., започва така:

Тук са имена от България. На първо място техният княз Михаил и брат му Докс.⁵⁹ Синът на този Докс, който се пада племенник на княз Борис, се нарича Тодор Доксов и в приписката си към старобългарския превод на “Словата на Атанасий Александрийски против арианите”⁶⁰ самият той пише на славянски.

Запазен е надгробният камък на една от дъщерите на Борис – Ана.

Надписът е билингвичен – на български (славянски) и гръцки – и гласи:
През месец октомври в деветия ден почина раба божия Ана.⁶¹

Наследниците на Борис на престола също се самоопределят като управници на българи, а не на “българи и славяни”. Има открит оловен печат на цар Симеон, който гласи:

Лице: ***Богородице, помагай на Симеон, владетел на България***
Опако: ***Господи, помагай на Симеон, владетел на България***⁶²

В надписа върху каменен стълб, намерен до с. Наръш, Солунско, определящ границата между “българи и ромеи”, Симеон е титулуван “***от Бога владетел на българите***”.⁶³

Тук трябва да вземем предвид, че според “Пространното житие” на Методий, съставено към края на IX в., “всички солуняни говорят чисто по славянски” (солоуняне вси чисто словенски беседуют)⁶⁴ А според надписа от Солунско, поставен през 904 г., границата там е между българи и ромеи. Следователно българите са говорели славянски.

Върху оловни печати Петър се самоопределя като “***Петър, цар на българите***” и “***Петър, василевс на българите***”.⁶⁵

Много важен епиграфски паметник от периода на Първата българска държава е Самуиловият надпис от 993 г.

Написан е на славянски, в чест на български владетел:

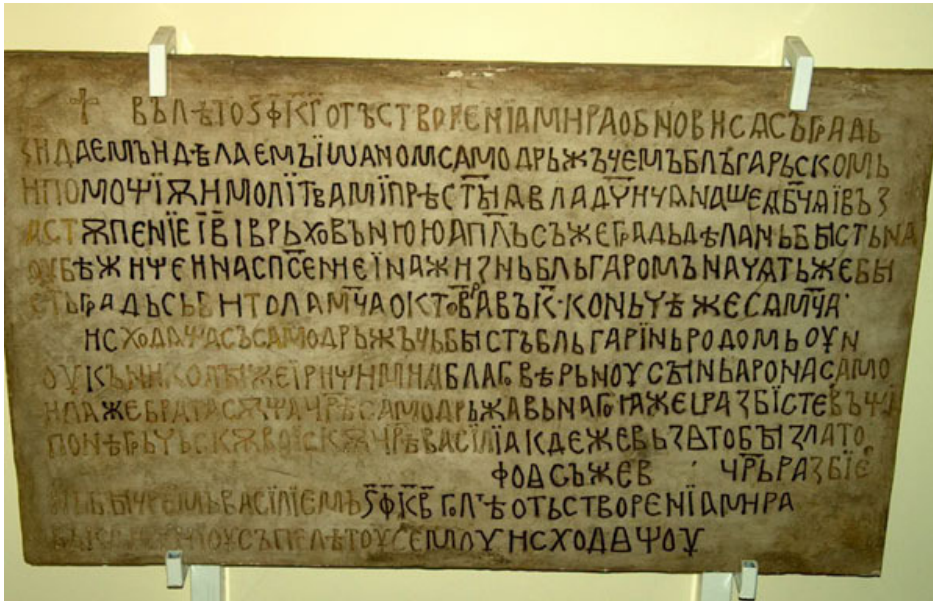
В името на Отца и Сина и Светия дух. Аз, Самуил, поставям помен на баща [си] и майка [си] и братята [си] на този кръст. Тези са имената на починалите: раб божий Никола, [Рипсимия и] Давид. Написа се в годината от сътворението на света 6501 [=993], индикт VI.⁶⁶

За произхода на Самуил все още се водят спорове. Най-вероятна е хипотезата, че той е наследник на управляващия род. За това свидетелства византийската принцеса и писателка Анна Комнина (далечна потомка на българския царски род през XII в.). Тя пише за “... българския василевс Мокрос и потомците му, особено Самуил, последният от българската династия ...”⁶⁷

Странното име “Мокрос” най-вероятно е грешка на византийски преписвач от XIV в., който механично е изопачил първоначалното “Кромос”/Крум⁶⁸.

Племенникът на Самуил – Йоан Владислав, ни е оставил още по-ясно свидетелство какъв е бил произходът на българските управници, пишещи на славянски. Самото име

Владислав говори за “славянски” произход, но царят ясно се определя като “българинъ родомъ”:

През годината 6523 [= 1015-1016] от сътворението на света обнови се тази крепост, зидана и правена от Йоан, **самодържец български**, с помощта и с молитвите на пресветата владичица наша Богородица и чрез застъпничеството на дванадесетте и на върховните апостоли. Тази крепост бе направена за убежище и за спасение и **за живота на българите** Започната беше крепостта Битоля през месец октомври в 20 ден, а се завърши в месец в края. Този самодържец беше **българин по род**, внук на Никола и на Рипсимия благо-верните, син на Арон, който е брат на Самуил, царя самодържавен, и които двамата разбиха в Щипон [Ихтиман] гръцката войска на цар Василий, където бе взето злато..., а този в... цар разбит биде от цар Василий в годината 6522 [=1014] от сътворението на света в Ключ и почина в края на лятото.⁶⁹

Един от синовете на Йоан Владислав носи името Пресиан (същото име като бащата на “прабългарина” Борис). Йоан Скилица винаги го нарича “Пресиан българина”⁷⁰. До нас е достигнала каменна плоча, открита през 1951 г. в манастира при с. Михаловце в Словакия, която е идентифицирана като надгробна плоча на Пресиан II, синът на Йоан Владислав⁷¹:

Написана е на славянски. Гласи:

**Тук лежи
Княз
Пресиан
В лето 997
В лето 1061**

Заклучение

От направения преглед на многобройните извори е ясно, че няма данни Борис да е покръстил два или повече народа. Факт е, че и предците, и наследниците му са имали българско самосъзнание, много от тях са носели славянски имена и всички след покръстването са пишели и говорели на славянски език.

Наистина невероятна изглежда тезата, че управниците на България са били от “малцинствен произход”, приели са езика на мнозинството, научили са го перфектно и дори надгробните им плочи не са на “майчин език”. А мнозинството пък започнало да се нарича с чуждото за тях азиатско име. Тази теза се заражда едва в края на XVIII – XIX в., но за съжаление днес тя е господстваща.

Историците, които пишат за нуждата от консолидация между двата етноса, не представят никакви доказателства за наличието на два етноса “славяни и прабългари” в България през IX в. За каква нужда става дума в такъв случай?

Разбира се, ако е вярно, че през IX в. българите говорят славянски, това би трябвало да означава, че те са от славянски произход, или пък че са се “консолидирали” преди IX в. Произходът на българите обаче е твърде обширна тема. Също както и произходът на славяните.

Тук дори не се спирам на въпроса какво представлява самото покръстване и дали то не е всъщност „препокръстване” (приемане на християнство от друг тип), при положение че според изворите голяма част от населението в България отдавна са били християни, също както и много от владетелите преди Борис, а църквите, изградени през IV-V в., не са преставали да функционират. Всичко това показва, че периодът на християнизацията на България трябва да бъде преразгледан из основи.

¹ Рашо Рашев, Прабългарите през V – VII век, София, 2004, стр. 27

² Веселин Бешевлиев, прабългарски епиграфски паметници, София, 1981, стр. 16

³ Стефан Младенов, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, 1929, стр. 17

⁴ Г. Бакалов, Историографски проблеми около ранната история на евразийските българи. – *Studia Protobulgarica et mediaevalia europensia* в чест на проф. Веселин Бешевлиев, София, 2003, стр. 44

⁵ Божидар Димитров, Българите - цивилизатори на славянския свят, 1993

⁶ Димитър Ангелов, Образуване на българската народност, София, 1981

⁷ Проф. Димитър Овчаров, Прабългарската религия - произход и същност, София, 2000

⁸ А. И. Яцмирский, Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературы, ИОРЯСл, VII, 1903, стр. 112

⁹ Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, стр. 143

¹⁰ Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, т. II, стр. 28

¹¹ ЛИБИ, т. II, стр. 80

¹² Димитър Ангелов, Образуване на българската народност, София, 1981, стр. 239-240

¹³ ГИБИ, т. IV

¹⁴ ГИБИ, т. IV, стр. 99

¹⁵ Поместени в ЛИБИ, т. II

¹⁶ В. Златарски, Новооткритият в Албания надпис с името на българския княз Борис-Михаила, Сп. *Slavia*, II, 1923, стр. 61-69

¹⁷ Ал. Милев, Жития на св. Климент Охридски, стр. 127-131

¹⁸ Петър Ангелов, Българско средновековие, 2002.

¹⁹ В. Гюзелев, Христоматия по история на България, т. I, 1978, стр. 170

²⁰ Н. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, С., 1924, стр. 157

²¹ Т. Герасимов, Три старобългарски моливдовула, ИБАИ, VIII, 1934, с. 356

²² August Ludwig Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*, Halle, 1771

²³ Johann Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Erster Teil*, Leipzig, 1774

²⁴ Johann Christian von Engel, *Geschichte v. Bulgar*. 1794

²⁵ Славянобългарска история, под редакцията на Петър Динеков, 1981, стр. 30

-
- ²⁶ Йордан Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 285
- ²⁷ Ал.Милев, Жития на св. Климент Охридски, стр. 127-131
- ²⁸ Йордан Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 349
- ²⁹ М.Г. Попруженко, Козма Пресвитер болгарский писател X века, Български старини, VIII, София, 1936, стр. 2
- ³⁰ Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, т. I, стр. 151-161
- ³¹ Йордан Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, стр. 262
- ³² Златарски, В. Н. Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. Списание на БАН, 27, 1923, 177-182.
- ³³ Динеков. П., Куев, К., Петканова, Д. Христоматия по старобългарска литература. С., 1967, 108-109 (превод на К. Куев).
- ³⁴ Христоматия по старобългарска литература, стр. 66
- ³⁵ Йордан Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 282
- ³⁶ Йордан Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 306-307
- ³⁷ Йордан Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 284
- ³⁸ Йордан Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 292
- ³⁹ Йордан Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 359-367
- ⁴⁰ Поместени в ГИБИ, т.IV
- ⁴¹ Почти всички са обнародвани в ЛИБИ, т.II
- ⁴² Димитър Ангелов, Образуване на българската народност, София, 1981, с.302
- ⁴³ В. Златарски, Известията на Ибрахим Ибн Якуба за българите от 965 г., СпБАН клон ист. фил. и фил. общ., XX, 1921, с. 67-87)
- ⁴⁴ В. Златарски, История, I, ч. II, София, 1971 стр. 318
- ⁴⁵ Ибн Фадлан, Пътешествие до Волжка България, Л.-М. Бораджиева, превод от арабски Г. Наумов, София, 1992
- ⁴⁶ Райна Заимова, Арабски извори за българите, София, 2000, стр. 87
- ⁴⁷ ГИБИ, т.IV, стр. 334
- ⁴⁸ ГИБИ, т.IX
- ⁴⁹ V. Beševliev, Die Protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, с. 164
- ⁵⁰ ЛИБИ, т.III
- ⁵¹ IGBulg III, 2 1626
- ⁵² IGBulg III,2 1670
- ⁵³ IGBulg III,2 1816
- ⁵⁴ Иван Дуриданов, Езикът на траките, София, 1976
- ⁵⁵ IG VII 2796a
- ⁵⁶ Meletemata 11 K11
- ⁵⁷ IG XII,3 368,a ; Sterrett, EJ 67,53/55
- ⁵⁸ Ибн Фадлан, Пътешествие до Волжка България, Л.-М. Бораджиева, превод от арабски Г. Наумов, София, 1992
- ⁵⁹ Й. Иванов, Българските имена в Чивидалското евангелие, Сборник в чест на проф. Л. Милетич, С., 1933, стр. 630
- ⁶⁰ Динеков. П., Куев, К., Петканова, Д. Христоматия по старобългарска литература. С., 1967, 108-109 (превод на К. Куев).
- ⁶¹ Т. Тотев, Нов старобългарски писмен паметник от Преслав, ИАИ, XXIX, 1966, с.61. Гледището, че споменатата в него Ана е дъщеря на княз Борис, се поддържа и от В. Гюзелев, Коя е Ана в новооткрития преславски надпис, Ист. Пр., XIII, 1967, кн.6, с.83
- ⁶² V. Besevliev, Die protobulgarische Inschriften, Berlin 1963, стр. 330
- ⁶³ V. Besevliev, Die protobulgarische Inschriften, Berlin 1963, стр. 216
- ⁶⁴ А. Т. Балан, Кирил и Методий, I, София, 1920, стр. 88
- ⁶⁵ V. Besevliev, Die protobulgarische Inschriften, Berlin 1963
- ⁶⁶ Йордан Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 23-25
- ⁶⁷ ГИБИ т. VIII
- ⁶⁸ Пламен Павлов, Цар самуил и “Българската епопея”, София – Велико Търново, 2002
- ⁶⁹ Й. Заимов и В. Тъпкова-Заимова, Битолски надпис на Йоан Владислав, самодържец български, София, 1970, стр. 32-33
- ⁷⁰ ГИБИ, т.VI
- ⁷¹ Пламен Павлов, Пресиан – български канартикин... Studia Protobulgarica, В. Търново, 1993